

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

18

GÜZ 2004

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

- Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SÜİFD), hakemli bir dergi olup, yılda iki defa (Bahar/Güz) yayınlanır.
- Dergide telif, tercüme, makale, araştırma notu, tebliğ ve konferans metinleri, Kongre, Sempozyum, Panel vb. tanıtımları, kitap, tez değerlendirmesi, literatür incelemeleri, sadeleştirme, bilimsel röportajlar, çağdaş ve geçmiş ilim adamlarının hayatı ve eserleriyle tanıtım vb. yazılar yayımlanır.
- SÜİFD, tüm araştırmacılara açık olup bilimsel ölçütlere ve yayın ilkelerine uygun her çalışma dergide yayımlanır.
- Yayımlanacak yazılar 12 punto Times 1,5 satır aralığı standartlığıyla (resim, şekil, harita vb. ekler dahil) 30 sayfayı geçmemelidir. Bir yazının aynı sayıda toplam sayfa sayısı 30'u geçmeyecek şekilde en fazla 2 makalesi yayınlanabilir. Hakemli çalışmaların dışındakiler (tanıtımlar, bilimsel röportajlar, otobiyografiler vb.) buna dahil değildir.
- Makalelerin 100-150 kelime arası özeti ve bu özeti iki dilde (Arp+İng., Fr., Alm., vd.) çevirisi; yabancı dilde yazılan makalenin ise Türkçe + Arp. çevirisi verilir. Arapça bir makalenin Türkçe + herhangi bir dilde özeti verilmelidir. Makale başlıklarının ise İngilizce çevirisi yapılır.
- Yazılar (tercümeler orijinal metinleriyle birlikte) üç nüsha halinde editöre teslim edilir. bunlardan ikisinde yazan tanıtım isim ve akademik unvan yer almaz.
- Makaleler en az iki hakemin incelemesinden geçtikten sonra yayımlanır.
- Yazıların bilimsel, hukuki ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
- Her sayının hakemleri o sayıda yer alır.
- SÜİFD'de yayınlanan yazıların sorumluluğu yazana aittir.

S.Ü. İlahiyat Fakültesi Adına Sahibi

Prof. Dr. Ahmet Önkal

Editör

Prof. Dr. Mehmet Bayyigit

Yayın Yürütme Kurulu

Prof. Dr. A.Turan Yüksel,
Doç. Dr. Ahmet Yaman,
Yrd. Doç. Dr. Seyit Bahçivan
Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır,
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Çaycı
Yrd. Doç. Dr. M. Bahaüddin Varol,
Arş. Gör. Fikret Karapınar
Arş. Gör. Muhiddin Okumuşlar,
Arş. Gör. Lütfi Cengiz,
Arş. Gör. Huriye Martı
Arş. Gör. Mehmet Harmanlı,
Arş. Gör. Doğan Kaplan

Danışmanlar Kurulu

Prof. Dr. Ünver Günay (Erciyes Üniversitesi),
Prof. Dr. Mustafa Fayda (Marmara Üniversitesi),
Prof. Dr. Bilal Kuşpınar (Mc. Gill University),
Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal (Ankara Üniversitesi),
Dr. İbrahim Kalın (Colloge of The Holy Cross, İSAM),
Prof. Dr. Ahmet Önkal, Prof. Dr. Hüsamettin Erdem,
Prof. Dr. Bilal Saklan Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu,
Prof. Dr. Mehmet Aydın, Prof. Dr. M. Ali Kapan
Prof. Dr. Mustafa Uzunpostalcı, Prof. Dr. İsmet Ersöz,
Prof. Dr. Süleyman Toprak Prof. Dr. Zekeriya Güler,
Prof. Dr. İ. Hakkı Sezer, Prof. Dr. Mehmet Bayyigit
Doç. Dr. Şahin Filiz, Doç. Dr. Fevzi Günüş,
Doç. Dr. Dilaver Gürer Doç. Dr. A. Saim Antan,
Doç. Dr. Ahmet Yılmaz, Yrd. Doç. Dr. Seyit Bahçivan
Yrd. Doç. Dr. Naim Şahin, Yrd. Doç. Dr. Bayram Dalkılıç
Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır

İletişim Adresi

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
42090 Meram/KONYA
Tel-Fax: 0332.323 82 50-51 / 323 82 54
e-posta: ilahiyatdergisi@selcuk.edu.tr

ISSN: 1300 – 5057

baskı sebat ofset matbaacılık 0 332 342 01 53

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ çerçevesinde ortaya koyduğu faaliyet Râşid Halifeler döneminde fetih hareketiyle ivme kazanmış, etki ve sınırı genişleyerek devam etmiştir. Bu fetih hareketlerinin temel hareket noktasının, İslâm'ın diğer insanlara ve toplumlara ulaştırılması olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak bu fetih hareketlerinin kısa vadeli etki

açısından Müslüman Arap toplumuna ekonomik ve sosyal açıdan önemli katkılar sağladığı da bu gerçeğin diğer bir parçasıdır. Fetih hareketlerinin o gün için ortaya çıkardığı bu etki ve ekonomik gelişmeden daha önemli olan tarafı hiç şüphesiz İslâm coğrafyasının genişlemesinin uzun vadede İslâm siyâsî tarihine, dolayısıyla İslâm kültürel tarihine yaptığı etki ve ortaya çıkardığı değişimdir. Zira bu sadece coğrâfî genişleme değil aynı zamanda yeni etnik kimliklerin yani yeni fikir, inanç ve kültürlerin İslâm toplumu bünyesine katılımı anlamına gelmekteydi. Bu katılımlar, Müslümanlarda siyâsî ve fikrî açıdan farklı yeni boyutların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Batıda, Mısır ve Kuzey Afrika fetihleriyle karşı karşıya kalınan Berberîler gerçeği ile devam eden süreçte Endülüs'te yeni bir kültür ve medeniyetin ortaya çıkması, doğuda ise Horasan bölgesindeki fetihlerle karşı karşıya kalınan İranlılar ve Türkler gerçeği, İslâm siyâsî ve kültürel tarihinin etkileşim ve değişimini sağlayan temel unsurlar olmuşlardır. Bu yönüyle bakıldığı zaman fetih hareketleri, ortaya çıkardığı coğrâfî genişlemelerden daha ziyade siyâsî, fikrî, dînî ve sosyal şekillenmeler yönüyle daha büyük ve uzun vadeli etkisiyle dikkat çekmektedir.

Fetih hareketlerinin etki ve önemi dikkate alındığında bu coğrâfî genişlemenin bütün bu boyutlar yönüyle İslâm Tarihi'ndeki görüntüsünün ayrı ayrı incelenmesinin gereği açık bir şekilde görülecektir. Bu bakış açısıyla biz bu çalışmamızda İslâm coğrafyasının doğu kısmını oluşturan ve genel çerçevesiyle Horasan Bölgesi olarak meşhur olan bölgenin fethiyle başlayan süreçte bölge insanının etnik, kültürel ve kişisel özellikleri yönüyle İslâm siyâsî ve sosyal tarihinin şekillenmesindeki katkı ve önemi üzerinde duracağız. Zira, Horasan bölgesindeki bu görüntünün coğrâfî farklılıktan öte bazı unsurlar taşıdığı muhakkaktır. Bu bölgenin İslâm siyâsî tarihine etki sürecini üç safhada incelemek mümkündür:

İLK DÖNEM İSLÂM SİYÂSÎ TARİHİNİN ŞEKİLLENMESİNDE HORASAN BÖLGESİNİN YERİ VE ÖNEMİ

M. Bahaüddin VAROL

Yrd. Doç. .Dr., S.Ü.İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Öğretim Üyesi

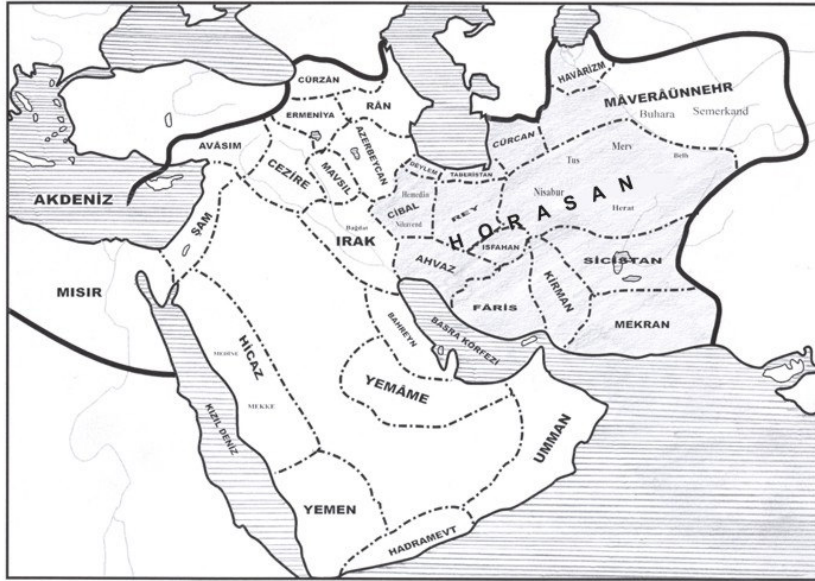
- 1- Ekonomik katkı süreci
- 2- Siyâsi otorite karşıtı isyanlara merkezlik yapma ve destek verme süreci
- 3- Siyâsi otoritede söz sahibi olup idareyi ele geçirme süreci.

Bu süreçleri ortaya çıkaran unsurlarla ilgili olarak somut örneklere geçmeden önce bölgenin coğrâfi konum ve fethiyle ilgili kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

A- GENEL OLARAK HORASAN BÖLGESİ

I-Coğrâfi Konum

Horasan, coğrâfi konum olarak bugünkü İran'ın kuzey doğusunda kalan bir bölgedir. Nisâbur, Herat, Belh, Merv, Serahs ve Tûs şehirlerinden oluşan bu bölge' bugün itibarıyla, Merv, Nesa ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, diğer bölümü ise İran sınırları içerisinde. Coğrafyacıların çizdiği bu sınırlara rağmen Horasan, genellikle İslâm coğrafyasının doğusunun tamamını ifade eden bir kavram özelliğine de sahiptir. Yakût el-Hamevî, asıl Horasan olarak yukarıda ifade ettiğimiz şehirlerden meydana gelen bir bölge olduğunu ifade etmeden önce, Bağdat'ın doğusundan başlamak suretiyle Hind, Toharistân, Sicistân ve Kirman'a kadar uzanan geniş bir bölgenin Horasan bölgesini oluşturduğunu belirtmektedir.³ Nitekim Horasan ilk dönem İslâm Tarihi rivayetlerine bu geniş anlamıyla yansımış, günümüz araştırmacıları da ilk dönemlerle ilgili olarak bölgeyi bu geniş çerçevesiyle kabul etmişlerdir.

Hicrî I. Asır sonunda İslâm Coğrafyası ile dar ve geniş anlamıyla Horasan Bölgesi.

¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Thk: Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut, 1990, II/401.

² Osman Çetin, "Horasan", *D.İ.A.*, İstanbul, 1988, XVIII/234.

³ Yâkût el-Hamevî, a.g.e, II/401.

Horasan bölgesinin ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarında İslâm coğrafyasının tüm doğu bölgesine atfen kullanılmasının nedeni, fethinden sonra Ceyhun nehrine kadar bütün bu bölgenin idaresinin Basra valiliğine bırakılmış olmasıdır.⁴ Halifeler genellikle Basra valisini atamışlar, Basra valisi de Horasan, Sicistân, Kirman ve diğer bölgeler için valiler görevlendirmişlerdir.⁵ Başlangıçtan itibaren durum böyle olmuş ve uzun yıllar bu uygulama devam etmiştir. Hz. Ömer'in Basra valiliğine atadığı Ebû Mûsa el-Eş'arî tarafından görevlendirilen komutanlar eliyle bölge fethedilmiş, devam eden süreçte de kontrol hep Basra valisinin elinde olmuştur. İlk olarak Muâviye, Horasan'ı Basra'dan ayrı bir bölge olarak düşünüp bizzat oraya Ubeydullah b. Ziyâd'ı atmasına rağmen, bu durum kısa bir süre sonra tekrar eski haline yani Basra valilerinin kontrolüne bırakılmıştır.⁶ 41/661. yılda Muâviye tarafından Basra valiliğine getirilen Abdullah b. Âmir, aynı zamanda Horasan ve Sicistân'dan da sorumlu olmuştur.⁷ Bölgeye atanan valiler ya bizzat kendileri bölgeyi kontrol altında tutmaya çalışmışlar, ya da görevlendirdikleri idareciler eliyle bu işi yerine getirmişlerdir. Abdullah b. Âmir, bu göreve atanmasından sonra önce Kays b. Heysem'i Horasan'a,⁸ daha sonra da Abdurrahmân b. Semûre'yi Sicistân'a görevlendirmiştir.⁹ Bu idârî yapı nedeniyle Basra valiliğinde yapılan değişiklikler Horasan valilerinin de değişmesine neden olmuştur. 45/665 yılında Basra valiliğine atanan Ziyâd b. Ebî Horasan'ı dört bölgeye ayırmış; Merv'e Umeyr b. Ahmer'i, Nisâbur'a Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi, Merv er-Rûz, Feryâb ve Tâlekân'a Kays b. Heysem'i, Herat, Bağdîs ve Bûşenc'e ise Nâfî b. Hâlid'i tayin etmişti.¹⁰ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Muâviye tarafından doğrudan Horasan'a tayin edilen Ubeydullah, babası Ziyâd'ın ölümünden sonra Basra valiliğine getirilmiş, bu nedenle o da Horasan'a Eslem b. Zür'a el-Külâbî'yi görevlendirmişti.¹¹

Bölgenin bu idârî yapısı Emevîlerin daha sonraki dönemlerinde de devam etmiştir. 102/720 yılında Yezîd b. Abdülmelik halife olunca kardeşi Mesleme'yi Kûfe, Basra ve Horasan'a vali tayin etmiş, Mesleme de Horasan'a Saîd b. Abdülâzîz'i görevlendirmişti.¹² Biz bu uygulamanın Abbâsîler döneminde de devam ettiğini görüyoruz. 205/820 yılında halife Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin'i Horasan

⁴ Abdülmün'im Mâcid, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Ewel*, Mısır, 1994, s. 29, 30.

⁵ J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 196.

⁶ Taberî, *Târîh*, Beyrut, Thz., VI/295, 296.

⁷ Taberî, *Târîh*, VI 170, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965, III/416.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III /417.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III /436.

¹⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 595; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/451.

¹¹ Taberî, *Târîh*, VI/299, 300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/501.

¹² Taberî, *Târîh*, VI/604,605.

bölgesine yani Bağdat'tan itibaren en son sınıra kadar olan bölgenin idaresine getirdiği nakledilmiştir.¹³

İşte bütün bu geniş toprakların idârî yapıdan Basra valiliğine bağlı olması, tüm doğu beldelerinin Horasan ismiyle ifade edilmesine neden olmuştur. İslâm Tarihi'nin ilk dönemlerinde tüm bu bölge Horasan ismiyle anılmış ve bu şekilde maruf olmuştur.

2-Fetih Süreci

Horasan bölgesine yönelik fetih hareketlerinin erken bir dönem olarak kabul edebileceğimiz Hz. Ömer döneminde başladığını görüyoruz.¹⁴ Belâzürî'nin bildirdiğine göre 17/638. yılda Basra valiliğine atanan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Büdeyl el-Huzâî'yi bölgeye sevk etmiş, Abdullah önce Kirman'a sonra da Horasan'ın kapısı durumundaki Tabeseyn'e gelerek burayı fethetmiş ve önemli miktarlarda ganimet elde etmiştir.¹⁵

Bu bölgeye yönelik fetih hareketlerinde dikkatimizi çeken bir husus, fethedilen bölge insanının bir süre sonra yapılan anlaşmayı ihlâl ederek isyan etmesidir. Dolayısıyla bu durum aynı şehrin veya aynı bölgenin ikinci ya da üçüncü defa fethedilmesini ortaya çıkarmıştır ki, bu da bölgenin ilk olarak ne zaman ve hangi komutan tarafından fethedildiği bilgisinin karışmasına neden olmuştur. Bu durum bölgeye yönelik fetih hareketlerinin başladığı ilk yıllardan daha sonraki dönemlere kadar devam etmiştir. Nitekim İbnü'l-Esîr, daha önce fethedilen Hemedân halkının isyan etmesi üzerine Hz. Ömer tarafından görevlendirilen Nuaym b. Mukarrin tarafından 22/643. yılda tekrar fethedildiğini ve halkıyla cizye karşılığında anlaşma yapıldığını ifade etmektedir.¹⁶

Farklı fetih tarihlerinin varlığına rağmen biz bölgenin büyük çoğunluğunun 21/642 ve 22/643. yılda fethedildiğini görüyoruz. Önce Abdullah b. Büdeyl, Nuaym b. Mukarrin ve Bükeyr b. Abdullah gibi komutanlar eliyle yürütülen fetih hareketleri¹⁷ daha sonra Ahnef b. Kays komutasında daha düzenli ve sürekli bir hal almıştır. Bu süreçte İsfahân, Hemedân, Kazvin, Zencân, Rey, Azerbaycan,

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/360.

¹⁴ Bu bölgenin fethiyle ilgili kaynaklarda 18/639 ve 22/643 yılları verilmektedir. (Bkz: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1987, VII/120; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II/553, 554 ve III/17-20). Kanaatimizce, bölgenin geniş olması nedeniyle buraya yönelik fetihlerin bu birkaç yıl boyunca sürmesine, bu durum da farklı tarihlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Diğer bir sebep olarak da, bölgedeki yerleşim birimlerinin sık sık gündeme gelen isyanlar nedeniyle ikinci hatta üçüncü defa fethinin gerçekleşmesini ortaya çıkardığından hareketle bu durumun ilk ve daha sonraki fetihlerin tarihlerinin karışmasına neden olduğunu ifade edebiliriz. İbnü'l-Esîr Hz. Ömer'in Fâris illerinin baştan sona geçilip fethedilmesi isteğinin bir rivayete göre 18/639 diğer bir rivayete göre ise 21/642 yılda olduğunu ifade etmektedir. (*el-Kâmil*, III/18).

¹⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 584, 585.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/22,23.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, IV/114 vd, ve IV/146 vd.

Mukân ile diğer tüm Fars ve Horasan illeri fethedilmiş, Horasan ile Mâverâünneh'rî'yi ayıran Ceyhun nehrine ulaşılmıştır. Hz. Ömer'in direktifiyle bölgede fetih hareketlerini sürdüren Ahnef b. Kays bölgenin Yezdecird ile savaşarak onu hezimeye uğratmış, o da Merv'e kadar çekilmişti. Ceyhun nehrinin ötesindeki Türkler ve Soğdularla irtibat kurarak yardım isteyen Yezdecird, bu esnada Müslümanlarla tekrar çarpışmış bu sefer de yenilgiden kurtulamamıştır. Yezdecird'i takip etmek isteyen Ahnef durumu Hz. Ömer'e bildirmiş ancak Hz. Ömer ona nehri geçmemesini tavsiye etmiştir.¹⁸

Bölgeye yönelik bu hızlı fetih hareketi birtakım problemleri de beraberinde getirmiştir. Sadece güce dayalı bir fetih olgusu Hz. Ömer'in şehid edilip yerine Hz. Osman'ın halife seçilmesi sürecindeki kısa süreli de olsa otorite boşluğu, güçteki zafiyete bu da fethedilen bölgelerin kontrolden çıkmasına neden olmuştur.¹⁹ İşte bölgeyi tekrar otorite altına alma hareketinde Abdullah b. Âmir en önemli sîma olarak görünmektedir. Önceki dönemde Ahnef b. Kays'ın yürüttüğü fetih hareketleri bu dönemde Abdullah b. Âmir eliyle yürütülmüştür. 29/649 yılında zaman zaman bizzat kendisi zaman zaman da görevlendirdiği komutanlar vasıtasıyla bölgenin fethine yönelik önemli katkılar sağlamıştır.²⁰ Fetih hareketleri 29/649 yılında Ahnef b. Kays'ın Kuhistân'ı,²¹ 30/650 yılında Saîd b. el-Âs'ın Taberistân ve Cürcân'ı,²² 31/651 yılında Rabî b. Ziyâd el-Hârisî'nin Sicistân'ı²³ ve yine 31/652 yılında Abdurrahmân b. Semure'nin Zerenci'yi²⁴ fethetmeleriyle devam etmiştir.

Horasan fetihlerinde dikkati çeken diğer bir nokta ise bazı bölgelerin anlaşma ile bazı bölgelerin ise savaş ile fethedilmesidir. Konunun bu yönüne işaret eden Belâzürî her iki şekilde de Müslümanların eline büyük miktarlarda cizye geliri, ganimet ve esir geçtiğine dair bilgilere yer vermektedir.²⁵ Ancak yine salt güce dayalı olarak yürütülen bu hareket, Hz. Osman'ın şehid edilip Hz. Ali'nin halife olduğu karışıklık ve kargaşa ortamında inkıtaa uğramış ve bölgede istikrarsızlık ve isyan hareketleri baş göstermiştir.²⁶

Muâviye 41/661 yılında hilâfeti Hz. Hasan'dan devraldıktan sonra daha önce görevden ayrılmış olan İbn Âmir'i tekrar Basra valiliğine getirmiş, Horasan ve Sicistân'ı da onun idaresine bağlamıştır. Bölgedeki isyan hareketlerinin önüne geçmek üzere Kays b. Heysem'i görevlendiren İbn Âmir bölgenin kontrolünü

¹⁸ Taberî, *Târîh*, IV/168.

¹⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 197.

²⁰ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", *D.İ.A.*, 1/84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/99-102.

²¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Bükdân*, s. 585.

²² Taberî, *Târîh*, IV/269.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/128.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/129.

²⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Bükdân*, s. 586-592.

²⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Bükdân*, s. 593,594.

tekrar ele almayı başarmıştır.²⁷ Ancak devam eden süreçte artık Horasan bölgesi sık sık isyan hareketleri ve buna bağlı olarak sık sık vali değişiklikleriyle anılır olmuştur. Bu durumun uzun yıllar devam ettiğini söylememiz yanlış olmayacaktır. Zira Abbâsî ihtilâlinin başlaması ve başarıya ulaşması, buradaki rahatsızlık durumunun kontrol edilemez noktaya ulaştığının, yine geçen süre içerisinde isyan hareketlerinin daha bilinçli ve düzenli hale geldiğinin en açık göstergesi durumundadır. Horasan bölgesinin fetih süreciyle ilgili sözlerimizi tamamlamadan önce yukarıdaki komutan ve valilere ilâveten, Saîd b. Osman b. Affân, Mühelleb b. Ebî Sufra, Yezîd b. Mühelleb, Mufaddal b. Mühelleb ve Kuteybe b. Müslim gibi önemli komutanların isimlerini zikretmemiz gerekecektir.²⁸ Çünkü devam eden süreçte yeni fetihler ve fethedilen bölgenin tekrar kontrol altına alınmasında bu komutanların çok büyük katkı ve fedakârlıkları olmuştur.

3-Etnik Yapı ve Bölgeye Yönelik İskân Hareketleri

Arap yarımadasındaki hâkim Arap unsuruna karşılık Horasan bölgesi farklı etnik unsur ve kimliklere ev sahipliği yapan bir bölgedir. Bu yapısıyla Horasan İslâm'ın evrensel ilkeleriyle kimlik değiştiren Arapların o güne kadar tek hâkim unsur ve tek sesli yapısına İslâm kültürü içerisinde farklı ses ve yankıların eklendiği bir coğrafya olmuştur. İslâm'ın cahiliye Arap toplumunda ortaya çıkardığı değişim, farklı din ve düşüncelere sahip etnik unsurlar üzerinde daha farklı olmuştur. Bu nedenle bölgenin etnik yapısı üzerinde kısaca durmamız gerekecektir.

Horasan bölgesi genel anlamda Fars unsurunun yoğun olarak bulunduğu ancak özellikle bölgenin doğusuna doğru olan kısımlarda ise Türk unsurunun ağırlığını hissettirdiği bir coğrafya görünümündedir. Ancak bu genel durumun ötesinde göç ve istilâ yolları üzerindeki bir kavşak noktası olması nedeniyle farklı ırklardan oluşan bir nüfusa sahip olmuştur.²⁹ Bu durum etnik açıdan heterojen bir yapıyı ortaya çıkardığı gibi buna paralel olarak da farklı dil ve inançların buluşma noktası olmuştur. Horasan bölgesinin bu görüntüsüne dikkat çeken Wellhausen: "Horasan bölgesi hiçbir zaman sükûnete kavuşmamıştı ve hiçbir sabit hududu yoktu. Araplar burada Türkler ve İranlılarla sürekli bir savaş halinde idiler" demektedir.³⁰ Bölgenin doğusunda Türklerin bulunduğunu ve etkin bir yapıya sahip olduklarını nakledilen bazı rivayetlerle desteklemek mümkündür. Belâzürî, bölgeye yönelik bir çok fethin gerçekleşmesinden sonra Müslümanların Türklerle mücadelelere başladığını bildirmekte,³¹ yine burada Fars unsurunun hâkim olduğu

²⁷ Taberî, *Târîh*, VI/170 vd.

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Mahmûd Şit Hattâb, *Kâdetü Fethi Bilâdi Fâris*, Beyrut, 1974, s. 82 vd.

²⁹ Osman Çetin, "Horasan", *D.İ.A.*, XVIII/235; İbnü'l-Esîr, Hz. Ömer zamanında bölgede Kürtlerle yapılan mücadeleden haber vermektedir, *el-Kâmil*, III/48. Ayrıca bkz: Taberî, *Târîh*, IV/186-190; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII/133.

³⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 196.

³¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 623-625.

bölgelerde zaman zaman Türklerin de onlara verdiği destek ile Müslümanlara karşı savaştığını nakletmektedir.³² Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ahnef b. Kays'ın bölgedeki fetihlerinden bahseden rivayetler, Sâsânî hükümdarı Yezdecird'in Müslüman ordular karşısında tutunamayıp Merv'e çekildiğini ve daha çok Ceyhun nehrinin diğer tarafında bulunan Türkler ve Soğdlulardan yardım istediğini onların da bu yardıma cevap verdiklerini haber vermektedir.³³ Bütün bu rivayetler bize bölgenin doğusunda Mâverâünnehr ve Toharistân'da hâkim unsurların Türkler olduğunu ve Müslümanların bu unsurla mücadele ettiklerini haber vermektedir.³⁴

Horasan bölgesine Arapların girişi hiç şüphesiz fetihle görevlendirilen orduların bölgeye gitmesiyle başlamıştır. Kalıcı yerleşim birimlerinin oluşturulması ise Muâviye döneminde olmuştur. Muâviye halifelğe geldikten sonra İslâm ordularının yerleşim sorununun çözülmesi için kamplar kurulmasını emretmiştir.³⁵ Nitekim bölgeye yönelik ilk göç hareketinin de bu dönemde gerçekleştiğine şahit oluyoruz. Basra ve Kûfe valisi olan Ziyâd b. Ebîh 51/671 yılında Rabî b. Ziyâd el-Hârisî'yi Horasan'a vali tayin etmiş, bu yeni vali ile birlikte Kûfe ve Basra halkından 50 bin kişiyi bölgeye göndererek oraya yerleşmelerini sağlamıştı. Nakledilen rivayette bunlar arasında ashâbdan Büreyde b. el-Husayb ve Ebû Berze'nin de bulunduğu belirtilmektedir.³⁶ Belâzürî de Ziyâd b. Ebîh'in bölgede görevlendirdiği valilerden biri olan Umeyr b. Ahmer'i Merv'e Arapları ilk iskân eden kişi olduğuna işaret etmektedir.³⁷ Kuteybe b. Müslim'in de Mâverâünnehr, Fergana ve Şaş bölgelerine Arapları iskân ettiğine dair rivayetleri göz önüne alacak olursak³⁸ resmî iskân faaliyetlerinin daha sonraki dönemlerde de devam ettiğini söylememiz yanlış olmayacaktır.

Horasan bölgesine yönelik göç hareketlerinin kaynağı Irak bölgesi olmuştur. Bazı kabile ve kollarının bu göç hareketlerinde baş rolü oynadığını ve devam eden süreçte de o bölgede söz sahibi olduklarını görüyoruz.³⁹ Bunlardan Temîmoğulları, Bekroğulları, Ezdliler, Yemenliler, Mudarîler ve Bâhilîler dikkatleri çeken gruplardır. Zaman içerisinde bu kabile ve gruplar bölgede kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşler hatta ciddi anlamda mücadele ve karşılıklı sebepler olmuşturlardır.⁴⁰ 96/714-715 yılları civarında Horasan'da hangi Arap kabilelerinin bulunduğu, dönemin halifesi Süleymân b. Abdülmelik ile Horasan bölgesi valisi Kuteybe b. Müslim arasındaki ihtilâfi nakleden rivayetlerin satır aralarından elde

³² Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 590.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/33.

³⁴ Wellhausen da bununla ilgili olarak aynı cümlelere yer vermektedir. *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 206.

³⁵ Osman Çetin, "Horasan", *D.İ.A.*, XVIII/235.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/489.

³⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, 595.

³⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, 629.

³⁹ Fârûk Ömer, *Buhûs fi't-Târîhi'l-Abbâsî*, Beyrut, 1977, s. 41,42.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/127, 302, 303.

etmekteyiz. Süleymân b. Abdülmelik'e karşı tavır alan Kuteybe b. Müslim kendisine destek vermeyen bölge halkını şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Bu eleştiri içerisinde biz "Horasan Ehli" diye genel bir ifadenin yanında Bekr b. Vâil kabilesi, Zemîmoğulları, Temîmoğulları, Abdülkaysoğulları ve Ezdlileri görüyoruz.⁴¹ Yine nakledilen diğer bir rivayette Horasan'da, Basra ve Âliye halkından 9 bin, Bekroğullarından 7 bin, Abdülkays'dan 4 bin, Ezdlilerden 10 bin, Kûfe'den 7 bin ve Mevâlî'den de 7 bin kişinin bulunduğu nakledilmektedir.⁴²

Wellhausen, nakledilen bilgiler ve verilen rakamlar ışığında bölgedeki Arap varlığını değerlendirirken, bunların az sayıdaki bazı noktalarda kapalı kaldıklarını ve askerî koloni olarak seçmiş oldukları şehirlerle iktifa ettiklerini belirtmektedir. Arap nüfusunun miktarı ile ilgili olarak ise 50 bin kadar savaşçı erkeğin bulunduğunu, ordunun çoğunluğunu Arap unsurunun teşkil ettiğinden hareketle bölgedeki Arap nüfusunun 200 binin üzerinde olamayacağını ifade etmiştir.⁴³ Bölgedeki Arap iskânı ve nüfusunu araştırmasına konu edinen Halil Esâmine ise bu sayının tahmin edilenden çok daha fazla olduğunu belirtmektedir. Bu düşüncelerini serdettiği cümlesinde: "Devlet yetkilileri tarafından başlatılmış tehcîre ilâve olarak bölgeye şahsen veya kabileler halinde gönüllü göç hareketi de canlı bir şekilde devam etmiştir. Bu muhacirler arasında zenginlik peşinde koşan ve bir hudut şehri olarak gördükleri Horasan'ı arzu ve isteklerini gerçekleştirebilecekleri uygun bir yer olarak gören kimseler vardı. Bunun sayısını tahmin edilenden çok daha fazla olduğunu ifade edebiliriz"⁴⁴ demektedir.

Horasan bölgesine Emevîler döneminde yoğunlaşan Arap iskânı, artık İslâm fetihlerinin birinci amacı olan İslâmlaştırma ilkesinin bir tarafa bırakılıp bölgenin zengin kaynaklarından istifadeye mâtuf Araplaştırma politikasının ön plâna çıktığı iddiasını destekler mahiyettedir. Nitekim bu durum ilerleyen satırlarda tartışacağımız çok farklı görüntülerin ortaya çıkmasına neden olduğu gibi İslâm Tarihi'nin akışına yön veren değişiklikleri de beraberinde getirmiştir.

B- HORASAN BÖLGESİNİN İLK DÖNEM İSLÂM TARİHİNE ETKİSİ

Yukarıda karakteristik özellikleri noktasında genel bilgiler sunduğumuz Horasan bölgesi Müslümanların fetih amacıyla bölgeye yönelindikleri ilk anlardan itibaren İslâm Tarihi sürecine önemli katkılar sağlamıştır. O günler için söz konusu olan kısa vadeli katkıların yanında zamanla kendisini gösteren ve âdeta İslâm siyâsi tarihinin seyrine damgasını vuran bir özelliğe sahiptir. Bu etkisini ve ortaya çıkardığı değişimi üç safhada ele almak mümkündür.

⁴¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, 615,616; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, V/13,14.

⁴² İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, V/15; Belâzürî bu sayılan biraz farklı vermektedir. Bkz: *Futûh*, s. 617.

⁴³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 234.

⁴⁴ Halil Esâmine, "Emevîler Döneminde Araplann İskânı", çev: Nuh Aslantaş, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 12, Haziran 1999, s. 271, 272.

I-Ekonomik Katkı Safhası

Horasan bölgesine yönelik fetih hareketleri, ana unsuru ticaret olan Arap yarımadasındaki ekonomik hayata önemli katkılar sağlamıştır. Bu katkı coğrafî genişlemenin ötesinde Müslümanların sosyal yaşam standardının yükselmesine, buna paralel olarak da bilimsel ve kültürel alandaki gelişmeleri ortaya çıkarmıştır.

Hz. Ömer döneminde bölgeye yönelik ilk fetih hareketlerinde Abdullah b. Büdeyl el-Huzâî komutasındaki ordunun Tabeseyn'e gelerek oradan önemli miktarlarda ganimet elde ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Aynı rivayetin devamında bölge insanlarından bir grubun Hz. Ömer ile görüştüğü ve 60-70 bin dirhem karşılığında anlaşma imzaladıkları nakledilmiştir.⁴⁵ 22/643. yılda fetihleri sürdüren Ahnef b. Kays Sâsânî hükümdarı Yezdecird'in bölgeden uzaklaşmasını sağlamış, elindeki hane ve paraları vermek suretiyle Türklerin desteğini almaya çalışan Yezdecird'e bölge halkı engel olarak bu servetlerin Müslümanlara verilmesini sağlamışlardır.⁴⁶ Yine aynı yılda Kürtlerle girilen mücadeleler sonucunda büyük miktarlarda mücevher ve ziynet eşyası ele geçirilmiştir.⁴⁷ Hz. Osman döneminde Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgeleriyle yapılan anlaşmalar çerçevesinde 800 bin dirhem tahsilat gerçekleşmiştir.⁴⁸

Horasan bölgesindeki fetihler gerek savaşla yapılmış olsun gerekse anlaşma ile yapılmış olsun ekonomik getiri açısından fazla bir farkı olmamıştır. Müslümanlarla savaşmayı göze alamayan bölgeler büyük miktarlardaki cizye anlaşmalarıyla, savaşçı yenilenler ise ellerindeki tüm imkânlarının yanında erkek, kadın ve çocukların esir edilmeleriyle karşı karşıya kalmışlardır.⁴⁹ 30/650 yılında Saîd b. el-Âs Cürçân halkıyla yaptığı anlaşma ile bazen 100 bin, bazen 200 bin bazen de 300 bin dirhem haraç tahsili sağlamıştı.⁵⁰ Yapılan anlaşmalara sadece para değil, hizmetçi çocukların da konu olduğunu görüyoruz. 31/651 yılda Abdurrahmân b. Semûre Zerenc'i fethetmiş ve idarecisi ile 2 milyon dirhem ile 2 bin hizmetçi çocuk karşılığında sulh anlaşması imzalamıştı.⁵¹ Yine 56/676. yılda Saîd b. Osman Ceyhun nehrini aşarak Semerkand'da Soğdlular ile çarpışmış ve onlara karşı galip gelerek çeşitli hediyeler ve 50 çocuk karşılığında anlaşma yapmıştı. Saîd'in yaptığı anlaşmaya sadık kalmayarak bu çocukları Medine'ye götürdüğü nakledilmiştir.⁵²

SÜİFD / 18

123

⁴⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, 584, 585; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve San'atü'l-Kitâbe*, Thk: Muhammed Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdat 1981, s. 400.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/33; Taberî, *Târîh*, IV/170,171.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV/186-190.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/83, 84.

⁴⁹ Bu bölgeye yönelik fetihlerde elde edilen gelirler hakkında geniş bilgi için bkz: Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*, s. 400-404.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/109, 110; Diğer fetihler ve gelirleri için bkz: Taberî, *Târîh*, IV/300-302.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/128.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/513.

Bölgenin fetih süreci başlığı altında verdiğimiz bilgilerden de hatırlanacağı gibi, salt güce dayalı otorite kurma teşebbüsleri, zaman zaman güçteki zafiyet ya da merkezî idarededeki birtakım problemler sonunda bölge insanının sık sık yaptığı anlaşmaları ihlâl edip isyan etmesiyle karşı karşıya kalmıştır. İşte bu durum aynı bölge ve şehirlerin tekrar tekrar fethini ortaya çıkardığı gibi her defasında yeni cizye ve haraç tahsilâtı ile ekonomik geliri kat kat artırmıştır.⁵³ Elde edilen ganimet gelirlerinin miktarıyla ilgili ilginç bir örnek olarak Kirman'ın fethini zikredebiliriz. Buranın fethinde o kadar çok ganimet elde edilmiştir ki İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre onu saymaya çalışmışlar, ancak çokluğundan dolayı bundan vazgeçmişlerdi.⁵⁴

Kısa bir sürede büyük miktarlardaki para girişi Irak bölgesinde olduğu gibi merkezî idarenin bulunduğu yerlerde de büyük bir rahatlık ve bolluğu ortaya çıkarmıştı. Gelirin büyük oranda tesir ettiği Kûfe ve Basra şehirleri yeni bir çehreye kavuşurken Muâviye tarafından Kinnesrîn baştan aşağıya yeniden donatılmıştı.⁵⁵ Ancak ekonomik açıdan rahatlama her ne kadar yaşam standardının yükselmesini ve her açıdan büyük bir rahatlığı getirmişse de, beraberinde önemli problemlerin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hz. Ömer'in Horasan bölgelerinin fethi haberi kendisine ulaştığında halkı toplayıp camide yaptığı konuşma âdeti zamanla zuhur edecek olan problemleri haber verir mahiyettedir. O bu konuşmasında: "Haberiniz olsun ki Mecûsî devleti kökünden yıkılmıştır. Artık onlar Müslümanlara zarar verebilecek bir karış toprağa dahi sahip değillerdir. Allah onların tüm varlıklarını sizlerin ellerine vermiştir. Bundan sonra Allah sizlerin nasıl davranacağınıza imtihan edecektir. Ben bu ümmet hakkında kolay kolay korkmam, ancak sizin tarafınızdan gelecek kötülüklerden korkarım" demiştir.⁵⁶ Hz. Ömer'in ifade etmeye çalıştığı bu durum güç ve hâkimiyet açısından bir millet ya da toplumun Müslümanların önünde duramayacağı, ancak kendi içlerinde zuhur edecek olan fitnelerin kendilerine zarar vereceği endişesidir. Aynı şekilde Hz. Osman fetih hareketlerini sürdüren Abdurrahmân b. Semûre'ye yazdığı mektupta: "Raiyyemiz biraz karnı doydüğundan sanki azmış durumdadır. İşte bu nedenle Müslümanları sakın bir hücumla sürüklemeyesin, onların öldürülmelerinden korkuyorum."⁵⁷ diyerek aynı endişeleri ızhâr etmiştir. Nitekim çok geçmeden Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın bu endişelerini doğrulayan görüntüler ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk olarak bölgedeki bazı vali ve komutanların maddî problemler ve suiistimaller nedeniyle şikâyet edilmelerini, bunun sonucunda da sık sık vali değişikliklerini gündeme getirmiştir. Daha sonra bu durum pastadan pay kapma mücadelesine giren kabile ve şehirler arasında görülmeye başlamıştır. Kûfe halkı rahatlık ve bolluk içerisindeki bu yıllarda valileriyle sık sık problem yaşamışlar sorun bizzat Hz. Ömer

⁵³ Bütün bu fetihler ve gelirleri hakkında geniş bilgi için bkz: Belâzûrî, *Futûhu'l-Büldân*, 586-592.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/43,44.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/30.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/37.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/131.

tarafından çözülmeye çalışılmıştır. Kûfe valisi Ammâr b. Yâsir görevden azledilmiş, onun yerine Kûfelilerin isteğiyle Ebû Mûsa el-Eş'arî görevlendirilmiştir. Ancak çok geçmeden halk onu da itham etmiş ve ihtilâf zuhur etmişti. Daha sonra da oraya Muğîre b. Şû'be vali olmuştu. Bütün bu ihtilâf ve azillerde ekonomik sebepler ön plânda olmuştur.⁵⁸

Ekonomik sebeplerle yaşanan problemler sadece Irak bölgesi ve ilk dönemlerle sınırlı kalmamıştır. Maddî imkânların dağılımı ile ilgili problemler Horasan'da da patlak vermiştir. Horasan'da yaşayan Arap kabilelerinden Nezâriye ile Yemenîler arasındaki fitnenin nedeninin, bölge valisi Nasr b. Seyyâr'ın daha önceki valiler döneminde buradaki halka verilen 10 dirhemlik atıyyeyi kaldırması olduğu nakledilmiştir. Bu durum Araplar arasında huzursuzluğa neden olmuş, Nasr'dan hediye ve bahşış isteyen halk buna olumsuz cevap alınca büyük bir fitneye sebep olmuşlardı.⁵⁹ Horasan bölgesi valilerinin buradaki imkânların kullanımı ve merkeze gönderilmesi konusunda yaşadıkları endişeleri ifade eden güzel bir örnek Yezîd b. Mühelleb'in durumudur. O Cürcân'ı fethedince çok büyük miktarlarda ganimet ve esir ele geçirmişti. Süleymân b. Abdülmelik'e 600 milyon civarında humus elde ettiğini yazmak isteyince kâtibi ona, malların miktarını yazmamasını halifenin bunu fazla bularak isteyebileceğini ya da kendisine bırakacağını, kendisine bırakması durumunda da bunu halifeye hediye olarak vermek durumunda kalacağını, bu malların divana kaydedileceğini dolayısıyla ondan sonra gelen halifenin bu yüzden kendisini hesaba çekebileceğini söylemiştir.⁶⁰ Nitekim Ömer b. Abdülâzîz halife olunca onu bu konuda hesaba çekmiş ve görevinden azletmiştir.⁶¹

Maddî refah ve bolluğun ortaya çıkardığı kişilik değişikliğini nakleden şu rivayet de çok dikkat çekicidir: 21/642. yılda fethedilen Mâhân'ın ileri gelenlerinden Dînâr isminde bir kişi Muâviye zamanında Kûfe'ye gelerek Müslümanlara şöyle demiştir: "Ey Kûfeliler siz bizim diyarlarımıza gelen ilk Müslüman halksınız. Siz insanların en hayırlıları ve üstünü idiniz. Bu özellikleriniz Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde en güzel şekilde devam etmişti. Ancak daha sonra bu halleriniz değişip sizde dört özellik belirdi. Bunlar cimrilik, hile, hıyanet ve darlık. Halbuki bunlardan hiç biri daha önce sizde yoktu. Aranızda bir süre durdum da bu huyların neren geldiğini anladım. Hile Nebât'tan, cimrilik İranlılardan, hıyanet Horasanlılardan ve darlık da Ahvazlılardan."⁶²

Horasan bölgesinde elde edilen büyük gelirler Şam merkezli Emevî idaresinde büyük bir israf ve savurganlığa sebep olmuştur. Zamanla bölgeye gönderilen valiler cizye ve haraç gelirlerini daha da artırmak üzere gönderilmeye başlan-

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, IV/160,161.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/302 vd.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/35,36.

⁶¹ Taberî, *Târîh*, VI/556,557.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III/17.

miş, bu konuda gerekli başarıyı gösteremeyenler görevlerinden azledilmişlerdir. Yezîd b. Abdümelik kardeşi Mesleme'yi Irak ve Horasan'a vali tayin etmiş ancak ifade ettiğimiz bu gerekçeyle bir süre sonra valilikten azledilmiştir.⁶³ Emevî valilerinin bu bölgedeki varlık sebepleri artık sadece maddî sebepler üzerine oturmaya başlamış, devlet kasasına girecek miktarın azalmaması için Müslüman olanlardan dahi cizye ve haraç alınmaya devam edilmiştir. Bu uygulama bölgedeki huzursuzluğun artmasının en önemli nedenlerinden bir tanesidir. Ömer b. Abdülazîz hilâfete gelince yeniden adalet ve sevgiye dayalı bir anlayış geliştirilmiş, Müslümanlardan cizyeyi kaldırdığı gibi onlara maaş bağlamıştır.⁶⁴ Bu uygulama kısa sürede etkisini göstermiş, insanlar büyük gruplar halinde Müslüman olmaya başlamışlardır.⁶⁵ Bu durum onların cizyeden kurtulmak için Müslüman oldukları endişesini ortaya çıkarınca, onların sünnet olup olmadıklarının kontrol edilmesi gündeme gelmiş, durum Ömer b. Abdülazîz'e sorulunca, o: "Allah Muhammed'i davet edici olarak gönderdi, sünnet edici değil" diyerek bu uygulama için izin vermemiştir.⁶⁶ Aynı nedenlerle Hişâm b. Abdümelik döneminde de çeşitli problemler yaşanmış, haraç alınmaya devam edilen Müslümanlar irtidat edip Türklerle işbirliğine gitmişlerdir.⁶⁷

Görüldüğü gibi ilk İslâm fetihlerinin temel amacı olan insanlara İslâm'ı ulaştırma ve Müslümanları dış tehlikelerden koruma düşüncesi, bölgeden elde edilen cizye-haraç ve ganimet gelirlerinin büyük miktarlara ulaşması nedeniyle farklılaşmaya başlamıştır. Bu, özellikle Emevîler döneminde ivme kazanmış, o bölge artık Emevî idaresinin gelir kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Buna paralel olarak bölge insanının rahatsızlığı artmış ve bu rahatsızlık merkezî idareye bir tepki ve isyan şeklinde kendisini göstermiştir. İslâm Tarihi'nin siyâsî ve fikrî açıdan gelişme ve değişim sürecinin ilk safhası da işte bu dönem olmuştur.

Ekonomik katkı safhasıyla ilgili olarak söyleyebileceğimiz diğer bir husus ise şudur: Daha sonraki süreçte dikkate alındığı takdirde bu dönem İslâm'ın evrensel ilkelerinin Araplar dışındaki insanlara açılması ve bu açılımın İslâm Medeniyeti sürecine getirdiği farklı bir soluğun, diğer bir ifade ile farklı bir boyut ve ufku açılmasının ilk safhası görünümündedir. Yine bu safha İslâm'ın günümüze taşınmasında sancaktarlık görevi üstlenen Türk unsurunun İslâm'la tanışma safhasıdır. Dolayısıyla bu safhayı Araplar açısından kendisine ilâhî vahiyle bahşedilen, insanlığı insan olma şeref ve üstünlüklerine taşıyan İslâm'ın evrensel ilkelerini, o dönemde orada bulunduğu maddî imkânlar karşılığında o bölgelere taşıyıp o insanlara bunu nakletmesi olarak görebiliriz. Yine Fars ve Türk unsurları açısından da, o dönemde verdikleri cizye ve ganimetleri İslâm'la tanışmanın bir bedeli olarak kabul ede-

⁶³ Taberî, *Târîh*, VI/615.

⁶⁴ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâatü'l-Kitâbe*, s. 409, 410.

⁶⁵ Taberî, *Târîh*, VI/559.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/51.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/147, 148, 159-161.

biliriz. Bu açıdan baktığımız zaman gelişen süreçte bu safhanın önemini daha iyi görmek mümkün olacaktır.

2- Siyâsî Otoriteye Yönelik İsyân Hareketlerine Merkezlik Etme ve Destek Verme Safhası

Horasan bölgesinin İslâm siyâsî tarihine katkısı açısından ikinci safha olarak değerlendirebileceğimiz bu zaman dilimi, Emevîlerin son dönemlerinden yani 100/718'li yıllardan başlayıp Abbâsîlerin iktidara gelişlerine kadar devam eden süreçtir. Zira klâsik İslâm Tarihi dönemlendirmesi içerisinde Emevîlerden Abbâsîlere geçiş gibi bir hanedan değişikliğiyle ifade edilen bu dönem aslında bu görünüşün çok daha ötesinde anlayış, kavrayış ve yorumlama açısından temel bir değişimin ortaya çıkış sürecidir. Bu yönüyle bu safha bir önceki ekonomik katkı safhasından daha farklı ve daha işlevseldir.

Horasan bölgesine yönelik fetih hareketleri esnasında, yukarıdaki satırlarımızda da ifade ettiğimiz gibi, bölge insanının bir direnci olmuş, bu direnç Müslüman orduların gücü sayesinde etkisiz hale getirilmişti. Bu zaman içerisinde dik-katimizi çeken en önemli husus bölge insanının sık sık isyana başvurmasıdır. Bunun nedenlerini ekonomik açıdan cizye-haraç ödemelerinin ağırlığına bağlamak mümkünse de aslolan bölge insanının dışarıdan gelen ve güçle idareyi ele alan hâkim otoriteye karşı tabîî mücadele olgusudur. Bu nedenle yerel özellik gösteren bu tip isyan girişimleri konumuz dışındadır. Bizim bu başlık altında ele alacağımız isyanlar bilinçli ve plânlı bir şekilde doğrudan Emevî idaresini, yani merkezdeki siyâsî otoriteyi hedef alan isyanlardır. İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde de aynı amaca yönelik farklı isyan girişimleri elbette olmuştur. Ancak, Hicaz kaynaklı bir isyan ile Horasan kaynaklı bir isyan hareketi arasındaki nitelik ve nicelik farkı dikkate alınması gereken bir noktadır. Zira Horasan bölgesi coğrafi farklılıktan öte etnik ve kültürel farklılık nedeniyle diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Nitekim bölge insanının kişisel farklılığı Emevî halifelerini o bölgeye karşı daha dikkatli davranmaya sevk etmiştir. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye bir defasında Abdülmelik b. Mervân'a: "Çatlık Sicistân'da olursa sana bir zararı olmaz, Ancak Horasan'da olursa korkmak gerek"⁶⁸ diyerek Horasan'daki farklı yapıya işaret etmiştir. Yine Tâhir b. Hüseyin bir sözünde Horasan halkının birbirlerine olan desteğinden bahsederek⁶⁹ bölgenin etnik özelliğine değinmiştir. Bu bölgede başlayıp başarıya ulaşan Abbâsî ihtilâli de bu coğrafyanın farklılığını ortaya koyan diğer açık bir görüntüdür.

Bu çerçevede ilk olarak söz konusu edeceğimiz isyan hareketi Hâris b. Süreyc'in isyanıdır. 116/734 yılda patlak veren bu isyan uzun yıllar devam etmiş,

⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/408.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI/360.

bölgedeki Emevî aleyhtarlığından beslenerek ciddi bir tehlike halini almıştır.⁷⁰ Burada hemen ifade etmemiz gerekir ki, bu isyanın çıkışında sadece tek bir nedene bağlı bir gerekçeden bahsetmemiz mümkün değildir. Zira bu bölgede uzun yıllardan beri Emevî idaresinin takip ettiği siyaset ve valilerin haksız uygulamaları zaten bölge halkı üzerinde büyük bir menfi tesirin oluşmasına neden olmuştu. Müslüman olanlardan cizye alınımına devam edilmesi, Arap olmayanlara karşı ikinci sınıf insan muamelesi ve ordu içerisinde ayırım yapma gibi hususlar bu isyanın nedenleri arasında sayılmaktadır.⁷¹ Ezd veya Temîm kabilesinden olduğu nakledilen Hâris b. Süreyc⁷² aslında o bölgedeki Müslüman orduların komutanlarından biri idi.⁷³ Müslümanlardan cizyenin kaldırılması ve Araplarla diğer Müslümanlar arasında eşit muamele Hâris b. Süreyc'in savunduğu temel ilkeler olmakla birlikte onun, halifenin şûrâ ile seçilmesi, valilerin değiştirilmesi ve bölge idarelerinin belirlenmesinde bölge halkının da belirleyici olması istekleri dikkat çekmektedir.⁷⁴ Onun isyanı esnasında insanları "Allah'ın Kitabı'na, Rasûlü'nün sünnetine ve Âl-i Muhammed'den razı olmaya" biate çağırması da⁷⁵ isyanın doğrudan siyâsî otoriteye yönelik olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Giderek güçlenen Hâris'in güçleri üzerine gelen bölge valilerinin güçlerini yenmişler, zaman zaman zaafa düştüğü durumlarda ise Türklerden yardım isteyerek bölgedeki etkinliğini sürdürmüştür.⁷⁷ Hâris b. Süreyc'in isyanı 128/746 yılında Nasr b. Seyyâr tarafından öldürülünceye kadar sürmüştür.⁷⁸ Bu isyanın bu kadar uzun süreli olması bölgedeki Emevî karşıtlığının boyutlarını göstermesi yanında isyan hareketlerinin de artık daha plânlı hale geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bu sürecin sonunda Abbâsî ihtilâlinin ortaya çıkması da bunu doğrular mahiyettedir.⁷⁹

122/740 yılında hilâfet talebiyle Kûfe merkezli olarak ortaya çıkan Ehl-i Beyt zürriyetinden Zeyd b. Ali isyanı, halife Hişâm b. Abdümelik tarafından görevlendirilen Yûsuf b. Ömer tarafından bastırılmıştı.⁸⁰ Onun öldürülmesinden sonra hareketi devam ettirmek isteyen oğlu Yahyâ b. Zeyd'in hareketi konumuz açısından önemlidir. Yahyâ b. Zeyd Kûfelilerin kendilerine ihanetlerinden sonra Horasan'a giderek orada taraftar toplama gayretlerine girişmişti. Bu noktada

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/187-189; Bu isyan hakkında geniş bilgi için bkz: İ. Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdümelik*, Ankara, 2001, s. 101 vd.

SÜİFD / 18 ⁷¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 236.

128 ⁷² Muhammed Ammâra, *el-İslâm ve's-Sevra*, Kahire, 1988, s. 236.

⁷³ İbnü'l-Esîr I 16/734 yılında onun görevine son verildiğinden bahseder. *el-Kâmil*, VI/183.

⁷⁴ Muhammed Ammâra, *el-İslâm ve's-Sevra*, s. 236.

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, VII/293.

⁷⁶ Nakledilen diğer bir rivayette Hâris'in Emevîleri yok etme arzusunda olduğunu ortaya koymaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/343, 344.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/204,205; Ayrıca onun 12 yıl süre ile Türklerin yanında kaldığı nakledilmiştir. *el-Kâmil*, VI/183.

⁷⁸ Taberî, *Târîh*, VII/330, 331.

⁷⁹ H. İbrâhim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, Kahire, 1964, II/15.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/242 vd.

Esedoğullarından birisi ona: "Horasanlılar sizin yanınızdadır, oraya gitsen daha iyi olur" tavsiyesinde bulunduğunu, bu tavsiye doğrultusunda Yahyâ'nın oraya gidip orada büyük bir taraftar kitlesine sahip olduğunu görüyoruz.⁸¹ Görüldüğü gibi Kûfe'de başlayan bir hareketin Horasan'a taşınması, bize o bölgedeki potansiyeli göstermesi açısından önemlidir. Yahyâ b. Zeyd isyanına büyük benzerlik gösteren diğer bir hareket ise Abdullah b. Muâviye hareketidir. Abdullah da hareketini 127/744 yılında Kûfe'de başlatmış, ancak daha sonra Horasan'a gitmiştir.⁸² Halife-liğe talip olarak halktan biat alan Abdullah, Horasan'da daha büyük ve etkili bir faaliyet göstermiştir. Geçen süre içerisinde Cibâl bölgesi, Hulvân, Kumis, Isfahân ve Rey şehirlerini de içerisine alan geniş bir bölgeye hâkim olmuştur.⁸³ Abdullah'ın orada kendi adına para bastırıldığı da dikkate alınacak olursa⁸⁴ onun bölgede nasıl etkin bir hale geldiğini anlamamız zor olmayacaktır. Abdullah bu hareketini bölgede iyice belirgin hale gelmiş olan Ebû Müslim hareketiyle birleştirmek istemişti. Ancak bu isteği Ebû Müslim'in Herat görevlisi Mâlik b. Heysem el-Huzâî tarafından kabul edilmemiş ve bizzat Ebû Müslim'in emriyle 129/747 yılında öldürülmüştür.⁸⁵

Horasan bölgesi'nin İslâm Tarihi'nin şekillenmesine etki eden en büyük siyâsî hareketi hiç şüphesiz Ebû Müslim el-Horasânî önderliğindeki Abbâsî ihtilâlidir. Emevîlerin son dönemlerinden itibaren sistemli ve plânlı bir şekilde başlayan Abbâsî hareketi uzun yıllar gizli propaganda şeklinde sürdürülmüş ve kendisinden önce çıkan isyanların hazırladığı psiko-sosyal altyapıdan da istifade ederek başarıya ulaşmıştır. Bu hareketin başarıya ulaşmasının ana nedeni Horasan bölgesinden çıkmış olmasının yanında merkezde de kabulünü sağlayacak olan Abbâsoğulları gibi bir unsura dayanmış olmasıdır. Bu ihtilâle artık Arapların üstünlüğü temeline dayanan Emevî siyaseti iflâs etmiş, İranlı ve Türk unsurlarının oluşturduğu Horasan bölgesi idarede etkin bir rol üstlenmiştir.

3-Siyâsî İdareyi Ele Geçirme Safhası

Horasan bölgesinin İslâm Tarihi'nde yer alıp etkin bir rol üstlenmesinin gerçekleştiği bu safhanın başlangıcı, Abbâsîlerin siyâsî otoriteyi ele geçirmeleridir. İslâm coğrafyasının doğusundan, yani Horasan'dan kopup gelen ve önüne çıkan engelleri bir bir aşarak Abbâsoğullarını hilâfete taşıyan gücün Horasan'ın gücü olduğu tarihî bir gerçektir. Bu gücün asıl mayasının da mevâlîden yani Arap olmayan Müslümanlardan oluştuğu bilinen bir husustur. Bu safha İslâm Tarihi'nin daha sonraki süreci açısından çok önemli bir temel özelliğe sahiptir. Zira kabilecilik ve asabiyet olgusunu aşamayan Arap toplumunun büyük ölçüde kontrolünden çıkan

⁸¹ Isfahânî, *el-Eğânî*, Beyrut, Thz., XII/215.

⁸² Taberî, *Târîh*, VII/302, 303.

⁸³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk: Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikî, Beyrut, 1996, II/320.

⁸⁴ Belâzürî, *Ensâb*, II/320.

⁸⁵ Isfahânî, *Mekâtîl*, Beyrut, 1987, s. 158.

siyâsî yapı artık farklı etnik ve kültürel özelliklere sahip diğer unsurlar elinde çok farklı bir yapı ve şekle dönüşmüştür. Bu süreçte Horasan faktörü her alanda büyük bir etki ve misyona sahip olmuştur. Bu gerçeğe işaret eden Wellhausen: "Horasan, devletin merkezi üzerinde meselâ Afrika ve İspanyanınkinden çok daha fazla tesiri olan bir barometresi idi" sözleriyle ifade etmektedir.⁸⁶ Bu değişim ve etkiyi sadece siyâsî yapı ile sınırlandırmak mümkün değildir. Zira, bu süreçte ortaya çıkan siyâsî, ilmî, fikrî alandaki değişim ve atılımlar İslâm medeniyeti açısından bir zenginlik kaynağı olmuştur. Bütün bu değişimin temel noktasında Horasan faktörünü görmemiz, Fars ve Türk unsurunun bu süreçteki etkin rolüne ilişkin tespitleri netleştirmemiz gerekecektir.

Abbâsî propagandası Humeyme'de bulunan Abbâsoğulları ile Horasan'daki propagandistleri arasında plânlı, programlı ancak gizli bir koordinenin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Abbâsoğullarının hareketi Horasan'da başlatmalarının çok haklı sebepleri vardır.⁸⁸ Bunlarla ilgili yukarıdaki satırlarda belirttiğimiz bilgilerin dışında daha fazla detaya girmek istemiyoruz. Ancak, propagandanın çıkış aşamasında Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali'nin o dönem coğrâfî ve fikrî yapılanmayı tahlil eden düşünceleri bu konuda çok önemli bilgiler barındırmaktadır. O bu konuşmasında şöyle demiştir: "Kûfe ve çevresi Ali ve evlâdı taraftandır. Basra ve çevresi Osman ahlâkindadırlar. Hiçbir şeye engel olmama düşüncesindedirler, Allah'ın öldürülen kulu ol, öldüren kulu olma derler. Cezîre halkı Hârîcîdir. Oradakiler ahlâken Hıristiyan Müslüman'dırlar. Suriyeliler Emevîlere itaatten başka bir şey bilmezler. Mekke ve Medine'ye Ebûbekir ve Ömer hâkim olmuştur. Fakat bir de Horasan'a bakın, orada kalabalık bir toplum sağlam bir kuvvet var. Orada sağlam göğüsler, basit arzuların parçalamadığı, atıyyelerin bölmediği temiz kalpler var. Ben doğuyu, dünyanın ve halkın ışığının doğduğu yeri uğurlu sayıyorum."⁸⁹ Gerçektende daha sonra gelişen olaylar bu tahlil ve tercihin ne kadar doğru olduğunu ortaya koymaktadır.

Abbâsî ihtilâlini başarıya ulaştıran en önemli faktörlerden biri de hiç şüphesiz hareketin lideri ve sürükleyicisi olan Ebû Müslim el-Horasânî'dir. Kim olduğu ve nereden geldiği konusunda kaynaklarda çok farklı rivayetlerin nakledildiği⁹⁰ Ebû Müslim konusunda asıl önemli olan şey kanaatimizce bu hareket içerisindeki misyon ve karizmasıdır. Zira, bu karizmasıyla Horasan'ı etki altına almış ve büyük bir güç haline getirmiştir.⁹¹ Siyâsî otoriteyi ele geçirme noktasında en önemli

⁸⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, s. 196.

⁸⁷ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, Beyrut, Thz., s. 331-334.

⁸⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara, 2000, s. 36, 38.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, Thk: Muhammed el-İskenderânî, Beyrut, 1997, I/237.

⁹⁰ Bu konuda görüşler ve yorumlar için bkz: H. İbrâhim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, II/16, 17; Fârûk Ömer, *et-Târîhu'l-İslâmî ve Fikru'l-Kami'l-İsrâîlî*, s. 89 vd.; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 52 vd.

⁹¹ Fârûk Ömer, *Buhûs*, s. 45.

unsur olan güç unsuru, Ebû Müslim önderliğindeki Horasan bölgesinin gücü olmuştur.

Kûfe'de ise Abbâsoğullanna her türlü desteği verip onları muhafaza eden Ebû Seleme el-Hallâl çok önemli bir yer tutar. Nitekim Abbâsoğulları Ebû Seleme'yi "Vezîru Âl-i Muhammed", Ebû Müslim'i de "Emîru Âl-i Muhammed" diye isimlendirmişlerdir.⁹² Ancak kısa bir süre sonra Abbâsîlerin bu "Vezir" ve "Emir"den kurtulmaya çalışmaları siyâsî otoriteyi kendi ellerine alma gayretlerinden başka bir şey değildir. Bu noktada Abbâsîlerin ikinci halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'un daha halife olmadan önce yaptığı tespit çok dikkat çekicidir. Ebû Seleme el-Hallâl'in kendilerine ihanet ettiğini düşünen Seffâh ve Ebû Ca'fer, ondan kurtulmanın çarelerini aramışlar ancak bu konuda Ebû Müslim'in tepki gösterip karşı çıkacağı endişesiyle bundan geri durmuşlardır. Sonunda durumu Ebû Müslim'e iletip onu ikna ettikten sonra onun da yardımıyla bunu gerçekleştirmeye karar vermişlerdir.⁹³ Bu amaçla Ebû Müslim'e giden Ebû Ca'fer'in dönüşte yaptığı tespit gerçek güç ve hâkimiyetin kimin elinde olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. O dönüşünde Halife Seffâh'a: "Ebû Müslim'i öldürmediğin sürece sen halife değilsin ve senin emirlerinin bir anlamı yoktur" deyince Seffâh: "Nasıl olur?" diye tepki göstermiştir. Bunun üzerine Ebû Ca'fer: "Vallahi o her istediğini yapıyor" diyerek asıl güç ve otoritenin onun elinde olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴ Ebû Müslim ile yapılan bu görüşmede o Ebû Seleme'nin öldürülmesine ikna edilmiş ve kısa bir süre sonra da Ebû Seleme bir suikastla öldürülmüştür.⁹⁵

Ebû Müslim el-Horasânî, o anda sahip olduğu güç ve otorite sayesinde kendisinin de Ebû Seleme'nin sonu gibi bir sonun beklediğine belki de hiç ihtimal vermiyordu. Ancak durumun vahametini ve önemini çok iyi anlayan Ebû Ca'fer el-Mansûr halife olduktan sonra sürekli olarak onu bertaraf etmenin çarelerini aramış ve çok gizli bir şekilde uyguladığı plân sayesinde onu yalnız başına sarayına getirtmiş ve orada bir suikastla öldürtmüştür. Ca'fer b. Hanzala onun cesedini görünce Ebû Ca'fer'e: "Ey Emîru'l-Müminîn, halifelüğün için bu günden say"⁹⁶ demesi siyâsî otoritedeki inisiyatifin Ebû Müslim'de dolayısıyla onun şahsında Horasan'ın elinde olduğunun herkes tarafından bilindiğini ortaya koymaktadır.

Ebû Müslim el-Horasânî'nin devre dışı bırakılması Abbâsî Devleti'ndeki Horasan tesirini ortadan kaldırmamıştır. Bu olay, güce dayalı bir etki ve otoriteden siyâsî mekanizmanın içerisinde bizzat idârî bir etki ve inisiyatife dönüşmüş-

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/436; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I/54; Bazı rivayetlerde Emînu Âl-i Muhammed denildiği nakledilmektedir. Bkz: Taberî, *Târîh*, VII/450.

⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/53.

⁹⁴ Taberî, *Târîh*, VII/450; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/437; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/54.

⁹⁵ Taberî, *Târîh*, VII/448, 449.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/477; Taberî ise bu sözü, daha farklı bir ifade ile İsb b. Mûsa'nın söylediğini nakleder. Taberî, *Târîh*, VII/489.

tür.⁹⁷ Bununla ifade etmek istediğimiz şey Horasan'ın iki ana unsurundan biri olan Fars unsuruna dayalı olan Bermekî ailesinin idarede sahip olduğu etki ve oynadığı roldür.⁹⁸ Bu sürecin ikinci aşaması olarak ifade edebileceğimiz Türk unsurunun idarede söz sahibi olmasına kadar geçen sürede, Bermekîlerin siyâsî ve idârî mekanizmada büyük bir etkiye sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Bu noktada Bermekîler hakkında kısaca bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

Aslen İranlı olan ailenin atası olan Bermek hakkındaki çelişkili bilgilerin yanında, aileden ilk Müslüman olanın Hâlid b. Bermek olduğu ifade edilmektedir. Hâlid b. Bermek Horasan'da sürdürülen Abbâsî ihtilâlîne katılmış, ihtilâlin başarıya ulaşmasından sonra da Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Seffâh, Hâlid'i bazı divanların başına getirerek onu devlet işlerinde kullanmaya başlamıştır. Hâlid b. Bermek'in devlet işlerindeki tecrübesi ve güvenilirliği nedeniyle Ebû Ca'fer el-Mansûr'un da onu aynı hizmette kullanmasını sağlamıştır. Hâlid b. Bermek'ten sonra oğlu Yahyâ, çeşitli valilik ve vezirlik görevleriyle devletin hizmetinde olmuş, Halife Hârûn Reşîd döneminden itibaren ise âdeta devlet idaresini eline almıştır. Bermekîlerin baştan itibaren süregelen devlet idaresindeki etki ve nüfuzu Hârûn Reşîd döneminde zirvesine ulaşmıştır. Vezirlik görevini üstlenen Yahyâ, iki oğlu Fadl ve Ca'fer ile birlikte devlet idaresinde halkın tek muhatabı olmuşlar devletin tüm siyasetine yön vermişlerdir. Devam eden süreçte çok iyi eğitim almış olan Fadl ve Ca'fer b. Yahyâ kardeşler devletin merkez ve taşra teşkilâtının en önemli simaları olmuşlardır. Yahyâ b. Hâlid vezirlik yaptığı 17 yıl boyunca idarede mutlak bir iktidara ve tasarruf hakkına sahipti. Merkezdeki yüksek dereceli memurları azil ve tayin ettiği gibi valilerin tayininde de halifeye telkin ve tavsiyelerde bulunuyordu. Yahyâ'nın vezirlik yaptığı Hârûn Reşîd devri Abbâsî hilâfetinin en parlak dönemi olarak kabul edilmektedir.⁹⁹ Bermekîlerin bu dönemde sahip olduğu popülerlik âdeta halifeyle bile geride bırakmıştı. Halife Hârûn Reşîd 186/802 yılında bir hac yolculuğu dönüşünde ani bir kararla Bermekîleri tasfiye etmişti.¹⁰⁰

Bermekîlerin tasfiyesi ile ilgili olarak tarih kaynaklarında bir çok sebepten bahsedilir. Bu bizim konumuz dışında olduğu için detaya girmek istemiyoruz. Ancak şu kadar var ki Abbâsî ihtilâlî sürecinde harekete katılan Horasan kaynaklı Bermekî unsuru, kuruluşundan itibaren Abbâsî Devleti'nin idaresinde söz sahibi olmuş, devletin yönetimini isteklerine göre şekillendirmişlerdir.

Abbâsî idaresindeki Horasan tesirinin en açık ve net görüntüsü olan Bermekîlerin yanında Horasan'ın potansiyel bir güç olarak da varlığını ve etkinliğini sürdürdüğünü görüyoruz. Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminin en önemli isyan hareketlerinden olan Medine kaynaklı Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin isya-

⁹⁷ H. İbrâhim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, II/397.

⁹⁸ Fârûk Ömer, *Târîhu'l-İslâmî*, s. 170, 171.

⁹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", *D.İ.A.*, V/519.

¹⁰⁰ Taberî, *Târîh*, VIII/287 vd.

nıyla ilgili rivayetlerin satır aralarında bu gerçeği ortaya koyan bir rivayet dikkatimizi çekmektedir. Uzun bir süre Mansûr'dan kaçan ve gizlenen Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'yi yakalama işi geciktikçe Mansûr tedirgin oluyordu. Bu süreçte Mansûr onun tüm akrabalarını tutuklattığı gibi destekçilerine de her vesile ile göz dağı veriyordu. Bu esnada Muhammed ile sadece isim benzerliği olan Hz. Osman soyundan Muhammed b. Abdullah'ı öldürterek başını Horasan'a göndermiş ve orada Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin öldürüldüğü imajını vererek Muhammed b. Abdullah öldürüldü diye propaganda yaptırmıştır.¹⁰¹ İsyân hareketi ile herhangi bir ilgisi olmamasına rağmen isim benzerliğinden hareketle Muhammed b. Abdullah'ın öldürülüp başının Horasan'da propaganda amaçlı kullanılması bize bir gerçeği göstermektedir. Bu da Abbâsî halifelerinin Horasan'daki güç potansiyelini çok iyi bildikleri ve kendileri iktidarda olmalarına rağmen bunu dikkate aldıkları gerçeğidir.

Horasan bölgesinin Abbâsî idaresine etkisinin son ancak belki de en önemli merhalesi Halife Me'mûn'un hilâfete gelme süreci ve devamında Türk unsurunun Abbâsî idaresine hâkim olmasıdır.¹⁰² Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Türk unsurunun idarede güç ve yetkiye sahip olması Horasan bölgesinin İslâm Tarihi sürecine etki açısından en önemli safhadır. Artık bu aşamadan sonra Türk unsuru siyâsî ve askerî alanda olduğu gibi ilim ve kültür sahasında da etkisini göstermiştir.¹⁰³ Konunun önemine binaen bu süreçten de kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır.

Halife Hârûn Reşîd 186/802 yılında kendisinden sonra önce büyük oğlu Emîn'i, ondan sonra Me'mûn'u ondan sonra da Mu'temen'i veliaht olarak tayin etmişti. Bu ilânla birlikte Irak dahil bütün batı eyaletlerini Emîn'e, doğudaki eyaletleri Me'mûn'a, el-Cezîre, Avâsim ve Suğûr'u ise Mu'temen'e verdiğini ilân etmişti.¹⁰⁴ 193/809 yılında Hârûn Reşîd vefat edince Emîn halife olmuş ve herkes onun halifeliliğini tanımıştı. Ancak o kısa bir süre sonra kardeşlerini veliahtlıktan azletmeyi isteyince Me'mûn ile arasında ihtilâf çıktı. Me'mûn o esnada Horasan'ın merkezi olan Merv'de idi. Orada kaldığı süre içerisinde halkın güvenini kazanmış ve Müslümanların rahat ve huzuru için mücadele etmişti.¹⁰⁵ Emîn'le Me'mûn arasındaki mücadele çarpışmaya dönüşmüş, Emîn tarafından Me'mûn üzerine gönderilen güçler iki ayrı savaşta Me'mûn tarafından görevlendirilen Tâhir b. Hüseyin tarafından bertaraf edilmişlerdi.¹⁰⁶ İşte Horasan'ın gücünü arkasına alan bir kez daha başarıya ulaşmıştı. Me'mûn'un veziri Fadl b. Sehl her ne kadar Fars unsuruna

¹⁰¹ İsfahânî, *Mekâtîl*, 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/82; Ayrıca geniş bilgi için Bkz: Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyâsî İsyânlar*, Ankara, 2001, s. 218 vd.

¹⁰² Fârûk Ömer, *Târîhu'l-İslâmî*, s. 215 vd.

¹⁰³ Anonim, *es-Sırâu'l-İrâki'l-Fârisî*, Bağdat, 1983, s. 186-188.

¹⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *D.İ.A.*, XI/112, 113.

¹⁰⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, 626.

¹⁰⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *D.İ.A.*, XI/112, 113.

dayanıp bu noktada Me'mûn'u etki altına almış ise de¹⁰⁷ Me'mûn'un Bağdat'a dönüşü sırasında Fadl b. Sehl'in öldürülmesiyle İran unsuru idarededeki etkisini kaybetmiş bu da Me'mûn'un politikalarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Daha henüz Bağdat'a gelmeden önce veliaht tayin ettiği Ehl-i Beyt zürriyetinden İmam Ali er-Rızâ'nın öldürülmesi, insanlara emrettiği yeşil giyme uygulamasından vazgeçip tekrar siyahlara dönmesi bu değişimin ilk görüntüleri olmuştur. Bu değişim sonuçta kendisinin Bağdat'taki Abbâsoğulları tarafından da halife tanınmasını sağlamıştı. Bu değişimin bizim için en önemli tarafı ise, Halife Me'mûn'un Fars etkisinden kurtulup Türk etkisine girmesidir. Horasan'ın diğer bir hâkim unsuru olan Türklerin idareye hâkim olma sürecinin başlangıcı işte burasıdır. Artık bundan sonra devletin siyâsî ve askerî gücü Türklerin etkisi altında kalmış, bu da uzun vadede İslâm Tarihi'ndeki Türk hâkimiyetini ortaya çıkarmıştır.

SONUÇ

Görüldüğü gibi Horasan bölgesi, fethedilmesiyle birlikte başlayan süreçle İslâm Tarihi'nde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu önem İslâm Tarihi'ndeki değişim ve şekillenme ile kendisini göstermiştir. İlk fetih yıllarında cizye, haraç ve ganimetlerle Müslümanlara çok büyük bir maddî destek imkânı sağlayan Horasan bölgesi, âdetta bu desteğin karşılığında İslâm'ın evrensel ilkeleriyle tanışmış ve onun bu özelliklerinden istifade etmiştir. Bu bölge fetihlerinden elde edilen gelirlerle Müslüman Arap toplumunda büyük bir sosyal ve ekonomik gelişme kendisini göstermiş İslâm Tarihi'ndeki değişim ve olgunlaşmanın en önemli etkeni olmuştur. Arap toplumu içerisinde ortaya çıkan İslâm'ın evrensel ve insanlık onuruna yaraşan ilkeleri, fetih hareketleriyle farklı toplumlara sunulmuş, bunun karşılığında da büyük bir maddî imkân ile refaha kavuşulmuştur. Tarihin o dönemine olduğu gibi daha sonraki sürecine de genel bir bakışla bakıldığı zaman bunu bir alış-veriş olarak değerlendirmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Zira devam eden süreçte Horasan'daki iki ana etnik unsur, yani Fars ve Türk unsuru İslâm Tarihi'ne girmiş ve bu medeniyetin bir parçası olmuşlardır.

Emevî idaresinin bölgeye yönelik baskıcı ve ırkçı siyaseti zemininde oluşan isyan hareketleri, bölge halklarının zamanla bilinçli ve plânlı hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Abbâsî ihtilâli bu sürecin önemli bir ispatıdır. Bu ihtilâlin başarıya ulaşması ile Horasan faktörü, son safha olan siyâsî idareyi ele geçirme safhasını gerçekleştirmiş, bu safhada önce İranlılar, daha sonra ise Türkler İslâm siyâsî tarihini şekillendiren unsurlar olarak ortaya çıkmışlardır. Bütün bu süreci kendi bütünlüğü içerisinde ele alınca Horasan bölgesinin İslâm Tarihi'ndeki yeri ve önemi çok daha net görünmektedir.

¹⁰⁷ Hakki Dursun Yıldız, "Fazl b. Sehl", *D.İ.A.*, XII/275, 276.

İLK DÖNEM İSLAM SİYÂSÎ TARİHİNİN ŞEKİLLENMESİNDE
HORASAN BÖLGESİNİN YERİ VE ÖNEMİ

THE HORASAN REGION AND ITS IMPORTANCE IN THE SHAPING
OF EARLY ISLAMIC POLITICAL HISTORY

Yrd.Doç.Dr. M.Bahaüddin VAROL

Horasan is the name of the wide land in the eastern Islamic territory. This region has been conquered in the period of Caliph Umar. It has been important, after its conquest, for Islamic society. The Islamic state got enormous income as jizya, tribute and booties in earlier times. Afterwards this situation conversed as an opposition towards the political authority. In the ongoing process the Abbasids have taken the power with the support of the Horasan region. The Turks and Persians which are originated from the Horasan region have joined actively to the Islamic History only by the help of Abbasids. Just like during these periods and afterwards aswell the importance of the Horasan region and its effect continued permanently.

Key Words: Horasan, Islamic History.

ملخص

دور منطقة خراسان وأهميتها في تشكيل تاريخ الإسلام السياسي في العصور

الأولى

خراسان اسم منطقة كبيرة تشكل شرقي أراضي البلدان الإسلامية، تم فتح هذه المناطق بدءاً من عهد سينا عمر رضي الله عنه. ولعبت هذه المنطقة دوراً هاماً على المجتمع الإسلامي حيث استورد المسلمون أولاً الكثير من الغنائم والجزية والخراج. ولكن فيما بعد اتخذ أهالي خراسان موقفاً معارضاً للدولة. حتى بدورهم الفعال استطاع العباسيون أن يستولوا على الحكم. والعناصر الفارسية والتركية الموجودة في هذه المنطقة برز دورهما في حلبة السياسة بعد مجيء العباسيين إلى الحكم. واستمرت أهمية خراسان ودورها في العصور التالية.

SÜİFD / 18